

سند کتاب اور منہج محدثین

محمد خبیب احمد (ادارہ علوم اثریہ، فیصل آباد)

قدیم العہد ہو جاتے۔ ملحدین اور مبتدعین کو اس میں جعلی احادیث شامل کرنے کا اور اسانید الٹ پلٹ کرنے کا موقع خوب میسر آتا۔ جب اخبار (احادیث) اسانید کے وجود سے الگ ہوں گی تو وہ کئی ہوں گی۔“

(معرفۃ علوم الحدیث للماکم، ص: ۶)

اسی بنا پر محدثین نے حدیث کے علاوہ تفسیر، تاریخ، فقہ، رجال، انساب، لغت، ادب، نحو، اشعار اور حکایات میں سند کا اہتمام کیا ہے، بلکہ وہ مزاحیہ باتوں کو بھی باسند بیان کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ جیسے خطیب بغدادی رحمہ اللہ نے ”التطفیل و حکایات الطفیلین“ اور ”البخلاء“ میں سند کو ملحوظ رکھا ہے۔ حافظ ابن جوزی بھی اس قبیل کی کتابوں میں عام طور پر سند کا اہتمام کرتے ہیں۔ امام احمد کے شاگرد امام ابو بکر احمد بن محمد بن حجاج، جو مروزی کے نام سے معروف ہیں، نے اخبار الشیوخ و اخلاقہم بھی باسند بیان کی ہے، اس کی بابت کئی اور مثالیں بھی ذکر کی جاسکتی ہیں۔ محدثین کی سند سے وابستگی کا عالم یہ ہے کہ وہ صرف ایک ایک کلمے کی توضیح کے لیے تین چار سطر ہی سند بیان کرتے ہیں۔

احادیث کی طویل ترین اسانید پر مشتمل کتب سدا سیات، سباعیات، ثمنیات، تساعیات اور عشریات بھی اس کا منہ بولتا ثبوت ہیں۔

یہاں یہ اشارہ بھی ضروری ہے کہ سابقہ ملتیں حفظ سند کی خوبی سے یکسر تہی دامن تھیں، یہاں تک کہ ان کی مذہبی کتب کی اسانید بھی نہیں ملتیں۔

سند اور اتصال سند کی اہمیت مسلم ہے جس سے انکار کی مجال

اللہ تبارک و تعالیٰ نے اُمت محمدیہ کو جن امتیازات سے نوازا ہے ان میں ایک جداگانہ وصف سند کا اہتمام ہے۔ اساطین اُمت اگر حفظ سند کا اہتمام نہ کرتے تو یقیناً اسلام کے چراغ گل ہونے کے ساتھ ساتھ اس کی شمع دان بھی ختم ہو جاتی۔ اور اس بلدہ طیبہ کی فصیل میں ملحدین اور مبتدعین کو وضع حدیث کے خطرناک ہتھیاروں سے لقب زنی کا کامیاب موقع مل جاتا۔ اسانید الٹ پلٹ کرنا اور متون حدیث خلط ملط کرنا ان کے لیے سہل ہو جاتا۔ حفظ اسناد کی صورت میں اس اُمت پر احسانِ عظیم فرمایا گیا۔ حاملین سند کو عزت بخشی گئی۔ اہل حدیث نے اسے دین کا حصہ قرار دیا اور اس کی اہمیت کو اجاگر کیا، چنانچہ شیخ الاسلام عبداللہ بن مبارک (وفات ۸۱ھ) فرماتے ہیں:

”میرے نزدیک سند دین ہے۔ اگر سند نہ ہوتی تو جس کا جو

جی چاہتا وہ کہتا۔“ (مقدمہ صحیح مسلم، رقم:

۳۲، العلل الصغیر للترمذی، ص: ۸۹۰)

نیز فرمایا:

”ہمارے درمیان اور دوسرے لوگوں کے درمیان فرق سند کا ہے۔“ (مقدمہ صحیح مسلم)

حافظ ابن حبان رحمہ اللہ فرماتے ہیں:

”اگر سند نہ ہوتی اور محدثین کی جماعت اس کا اہتمام نہ کرتی تو اس اُمت میں دین کی تبدیلی ظاہر ہو جاتی جیسے باقی اُمتوں میں ہوئی ہے۔“ (المجرحین ۱/۲۵، مقدمہ)

امام حاکم رحمہ اللہ نے یوں توضیح فرمائی:

”اگر سند اور اس کو طلب کرنے والی اور اس کے حفظ پر انتہائی پابندی کرنے والی یہ جماعت نہ ہوتی تو اسلام کے نشانات

جن کا محدثین نے اعتبار کیا ہے۔ مثال کے طور پر کوئی دعویٰ کرے کہ ”علل الترمذی الکبیر“ امام ترمذی کی تصنیف نہیں کیوں کہ وہ گم شدہ کتب میں ہے۔ اور جو کتاب ”ترتیب العلیل الکبیر“ کے نام سے ابو طالب محمود بن علی القاضی (وفات ۵۸۵ھ) کی معروف ہے وہ غیر ثابت شدہ ہے، کیوں کہ اس کی سند میں امام ترمذی کا شاگرد ابو حامد التاجر مجہول ہے۔ تو کیا ایسا دعویٰ صحیح ہوگا؟ ہم نے اس مضمون میں اسی کا جائزہ لینا ہے۔

بلاشبہ ابو احمد التاجر احمد بن عبد اللہ بن داود المروزی مجہول ہے۔ کتب تاریخ و رجال میں اس کا ترجمہ موجود نہیں۔ سند کتاب کے راویوں کی دو قسمیں ہیں:

(۱) اکثریت ان راویوں کی ہے جنہیں محدثین نے اپنی تالیفات میں ذکر کیا ہے۔

(۲) بعض راوی ایسے ہیں جنہوں نے محض کتب کے سماع پر اکتفا کیا۔ وہ اپنے شہر سے حصول علم کے لیے نہیں نکلے۔

بنابریں معروف کتب اسماء الرجال میں ان کا ترجمہ موجود نہیں۔ اور جو تواریخ خاص شہروں کی تھیں ان کا بیشتر حصہ حوادث زمانہ کی نذر ہو گیا۔ محدثین عظام سند کتاب میں اس قسم کی کمزوری سے چشم پوشی کرتے ہیں اور جگہ جگہ ایسی کتب سے نصوص و اقوال نقل کرتے دکھائی دیتے ہیں۔

آگے بڑھنے سے قبل صحت کتاب کی چند شرائط ملاحظہ فرمائیے:

صحت کتاب کی شرائط:

اہل فن کی کتاب یا اس کے قلمی نسخے میں درج ذیل اصولوں کی پابندی کرتے ہیں:

- ۱۔ مولف یا مصنف خود ثقہ یا کم از کم قابل اعتماد ہو۔
- ۲۔ کتاب فی الواقع مولف کی ہو۔ جس کی صراحت کبار مترجمین نے کی ہو یا انہوں نے مصنف کی سیرت نگاری میں اس کا تذکرہ کیا ہو اور ثبوت پر کوئی نقد و تبصرہ نہ کیا ہو۔

نہیں۔ اہل فن کی کتب سے معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے ہر ہر فن کے لیے علیحدہ علیحدہ اصولوں کی واضح نیل ڈالی ہے۔ وہ رسول اللہ ﷺ کی طرف اور دیگر اعیان اُمت کی طرف منسوب اقوال کو پرکھنے کے لیے تفریق کرتے ہیں۔ احادیث نبویہ میں بھی ان کا منہج یکساں نہیں، احکام و عقائد اور فضائل و رقائے وادعیہ سے متعلق منہج ایک دوسرے سے مختلف ہے۔ پھر احکام سے متعلق احادیث میں ان کا اسلوب نقد یکساں نہیں۔ جو حدیث اپنے موضوع میں اساسی حیثیت کی حامل ہو اس کے اور جو شواہد میں مندرج ہوتی ہے، اس کے مابین فرق ملحوظ رکھتے ہیں۔ ایک قسم پر طرز تنقید دوسری قسم سے جدا ہے۔ ان کی دقیق نظری شہادت دیتی ہے کہ اللہ ذوالجلال والا کرام ان کے علم کے تائید کنندہ ہیں۔

ائمہ کرام کے نزدیک اساطین اُمت کے دین سے متعلق اور عمومی بود و باش سے متعلق اقوال و افعال کو پرکھنے میں فرق کیا جائے گا۔

انہوں نے حدیث کی صحت و ضعف معلوم کرنے کے لیے اتصال سند، ثقہ راویان اور عدم شذوذ و علت جیسے نہایت سخت اصول متعارف کروائے ہیں۔ جو محض حدیث پر حکم لگانے کے لیے جاری کیے گئے ہیں۔ اب اگر کوئی شخص ان کڑے اصولوں کو حدیث کے علاوہ کسی اور فن پر لاگو کرے گا تو نتیجتاً اس فن کا معتد بہ ذخیرہ رائیگاں ہو جائے گا اور ایسا فائدہ بہ ذات خود محل نظر ہوگا۔ مثال کے طور پر حدیث جانچنے کے اصول اگر جاہلی اشعار، راویان حدیث کے حالات اور عمومی واقعات پر منطبق کیے جائیں تو شاید بہت کم اشیاء مقرر کردہ معیار پر پوری اتریں، باقی سب کا عدم ہو جائیں۔ بہ الفاظ دیگر راوی حدیث کی ثقاہت و عدالت معلوم کرنے کے جو اصول محدثین نے قائم کیے ہیں انہیں دور رواں کے صحافی حضرات پر منطبق کیا جائے تو اس کے نتیجے کا ہر ذی شعور اندازہ کر سکتا ہے۔

بالکل یہی معاملہ سند کتاب کا ہے۔ اگر حدیث پر کھنے کے قواعد سند کتاب پر لاگو کیے جائیں تو بہت سی ایسی کتب کا عدم ہو جائیں گی

۳۔ محدثین اپنی تالیفات میں اس کتاب کو مولف کی طرف منسوب کرتے ہوں۔ یا مولف سے جرح و تعدیل کے اقوال نقل کرتے ہوں۔

۴۔ ناخ یا مالکِ مخطوط سے مولف تک سند صحیح، حسن یا کم از کم قابل اعتبار ہو۔

۵۔ مخطوط کے ناخ، خط، تاریخ، حواشی مخطوط، محل وقوع کی معرفت ضروری ہے۔ علماء کے سماعت بھی اس نسخے کو معتبر بنانے میں مدد دیتے ہیں کہ کس نے اس کی قراءت کی، کس نے سماع کیا اور کس نے اسے روایت کیا۔ مخطوط نقل کرنے کے بعد اصل سے موازنہ بھی ضروری ہے۔

۶۔ خود مولف اپنی دیگر کتب میں اس کتاب کا حوالہ دے یا اس کتاب میں دیگر کتب کی نشان دہی کرے کہ تفصیلی بحث فلاں کتاب میں موجود ہے، اس کی مراجعت کیجیے۔

۷۔ کسی خارجی قرینے سے اس کتاب کی صحت مشکوک نہ ہو۔ (اس کی تفصیل ابھی آرہی ہے)

۸۔ خود مولف اپنے اساتذہ کے بارے میں۔

۹۔ کتاب کا بعض حصہ بعض سے متضاد ہو۔ خصوصاً پختہ کار مصنف کی کتاب۔

۱۰۔ کسی خارجی قرینے سے اس کتاب کی صحت مشکوک نہ ہو۔ (اس کی تفصیل ابھی آرہی ہے)

۱۱۔ مولف کے زمانے میں اس کے معاصرین علماء اور تلامذہ

جس کتاب یا مخطوط میں یہ شروط پائی جائیں تو اس کی نسبت میں کسی قسم کا شبہ نہیں۔ جتنی شرائط کم ہوتی جائیں گی اسی قدر اس کی حیثیت گھٹتی جائے گی۔

خارجی قرائین:

کتاب کا غلط انتساب کبھی تو عہد آہوتا ہے اور کبھی ناخین مخطوطات کی غلطی یا بک بایندرز کی غفلت یا پبلشرز کی کوتاہی کی وجہ سے ہوتا ہے۔ مصنفین کے ناموں میں مشابہت کی وجہ سے بھی اختلاط پیدا ہوتا ہے۔ اس لیے نہایت احتیاط کی ضرورت ہے۔

ملاحظہ رہے کہ بعض ناشرین بھی کتاب کی سند اور اس میں مواد کی اسانید حذف کر دیتے ہیں جیسے مواعظ، آداب اور حکایات کی کتب ہوتی ہیں۔

(کتب حذر منها العلماء: ۲/ ۲۲۳، ۲۲۴)

①..... مولف کے زمانے میں اس کے معاصرین علماء اور تلامذہ

”جس کتاب کی سند نہ ہو۔ کتب تراجم یا مخطوطات کے مکتبات میں اس کا ذکر نہ ہو۔ یا مولف کے معاصرین اور تلامذہ کے مابین کتاب معروف نہ ہو یا کسی نے مابعد اس سے نقل نہ کیا ہو۔ یہ نسبت کی عدم صحت کی دلیل ہے۔“
حاشیے میں رقم طراز ہیں:

”مخطوط پر صحیح، مولف تک متصل سند کا وجود، نسخ کی معرفت، اس کی لکھائی کا وثوق اور جس کی طرف کتاب منسوب ہے اس کے بری الذمہ نہ ہونے کی دلیل، صحت کتاب کی نشانی ہے۔“

”یہ ملحوظ رکھا جائے گا کہ کتاب کی شہرت اس کی صحیح سند سے کفایت کرتی ہے؟ صحیح اس میں تفصیل ہے۔“

(کتب حذر منها العلماء: ۲/۲۲۳)

جو کتب منسوب ہیں یا ان کے نام وغیرہ میں جو غلطی ہوئی ہے، علامہ بکر بن عبد اللہ ابو زید نے انھیں جمع کیا ہے۔ اور کتاب کا نام رکھا ہے: ”معجم المؤلفات المنحولة وما وقع في اسمه أونسبه ضرب من الوهم والغلط۔“

(کتب حذر منها العلماء: ۲/۲۲۵)

ہم عرض کر آئے ہیں کہ محدثین سند کتاب میں کمزوری کو برداشت کرتے ہیں اور دیگر قرائن سے اسے تقویت دیتے ہیں۔

العلل الکبیر للترمذی:

الہم ترمذی نے ”العلل الکبیر“ لکھی، جسے ”العلل المفرد“ کے نام سے بھی یاد کیا جاتا ہے۔ جو گمشدہ کتب میں شمار ہوتی ہے۔ اس کتاب میں احادیث اور ان کی علتیں کسی ترتیب پر نہ تھیں۔ اسے قاضی فقیہ ابو طالب محمود بن علی اصہبانی (وفات ۵۸۵ھ) نے فقہی ترتیب کے مطابق ڈھالا۔ اس سلسلے میں انھوں نے جامع ترمذی کی ترتیب کو ملحوظ رکھا۔

قاضی ابو طالب کا شمار کبار ائمہ شافعیہ میں ہوتا ہے۔ ان کے

حالات ذیل کی کتب میں ملاحظہ فرمائیں:

وفیات الاعیان لابن خلکان: ۵/۱۷۴، تاریخ الاسلام للذہبی: (حوادث ووفیات: ۵۸۱ھ-۵۹۰ھ، ص: ۲۳۰، ۲۳۱)، طبقات الشافعیۃ الکبریٰ للسیکی: ۷/۲۸۶، ۲۸۷، رقم: ۹۸۳، طبقات الشافعیۃ للسنوی: ۲/۱۷۵، طبقات الشافعیۃ لابن قاضی شہبہ: ۲/۳۸۰، رقم: ۳۲۸، طبقات الفقہاء الشافعیین لابن کثیر: ۲/۳۳۳، رقم: ۲۹، شذرات الذہب: ۴/۲۸۴)

اس لیے یہ دعویٰ کرنا کہ ابوطالب کا ترجمہ ہی کسی نے ذکر نہیں کیا، درست نہیں۔ (مسئولات الترمذی للبخاری حول احادیث فی جامع الترمذی لیوسف بن محمد الدخیل: ۱/۱۸۹)

امام ترمذی نے سنن ترمذی کی تالیف سے پہلے کتاب العلل لکھی یا اس کا مواد جمع کیا تھا، جیسا کہ محقق علل الترمذی الکبیر حمزہ دیب مصطفیٰ نے صراحت کی ہے۔ (ترتیب العلل: ۲/۹۸۳)

اس کتاب کی عظمت کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ ایک ماہر فن کی تصنیف ہے۔ جس میں وہ اپنی آراء کے ساتھ ساتھ امام العلل امام بخاری کی آراء بھی ذکر کرتے ہیں، بلکہ یہ کتاب ان سے استفسارات کا مجموعہ ہے۔ علاوہ ازیں اس میں امام ابو زرعہ رازی اور امام دارمی کی چند آراء بھی موجود ہیں، بلکہ بعض مقامات پر ان کے علاوہ دیگر ائمہ کا موقف بھی معلوم ہو جاتا ہے، چنانچہ امام ترمذی نے امام بخاری سے عبد اللہ بن محمد بن عقیل کے بارے میں سوال کیا تو انھوں نے فرمایا:

”میں نے امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن ابراہیم (ابن راہویہ) اور امام حمیدی کو اس کی حدیث سے استدلال کرتے ہوئے پایا ہے۔ وہ مقارب الحدیث ہے۔“

(العلل الکبیر: ۱/۸۱)

گویا ایک راوی کے بارے میں چار ناقدین کی رائے ایک عبادت میں مذکور ہے۔

پہلی دلیل: محدثین کا اعتماد:

محدثین نے العلل الکبیر سے امام ترمذی اور امام بخاری کے درجنوں اقوال بہ واسطہ امام ترمذی نقل کیے ہیں اور بے شمار مقامات پر صراحت کی ہے کہ یہ کتاب امام ترمذی کی ہے۔ ملاحظہ فرمائیے:

① امام بیہقی (وفات ۴۵۸ھ):

① السنن الکبریٰ: ۱/۳۰۲، ۳۰۱۔ امام بیہقی نے بغیر نسبت کتاب ذکر کیا ہے۔ یہ قول العلل الکبیر (۱/۳۰۲، ۳۰۳) میں ہے۔

② ”وفی کتاب العلل لابی عیسیٰ الترمذی۔“

(السنن الکبریٰ: ۱/۳۹۱)

③ ”وفی کتاب العلل لابی عیسیٰ الترمذی۔“

(السنن الکبریٰ: ۱/۳۵۶)

العلل میں یہ دونوں قول نہیں ملے۔

④ ”وفیما قرأت فی کتاب العلل لابی عیسیٰ الترمذی۔“ (السنن الکبریٰ: ۲/۳۸۸۔ دیکھیے العلل الکبیر:

۱/۲۶۰، ۲۵۹)

⑤ ”وفیما حکى ابو عیسیٰ الترمذی رحمہ اللہ فی کتاب العلل عن محمد بن اسماعیل البخاری رحمہ اللہ۔“

(السنن الکبریٰ: ۳/۳۲۸، ۳۲۹۔ دیکھیے العلل الکبیر: ۱/۲۹۹)

⑥ ”قال ابو عیسیٰ الترمذی فی کتاب العلل۔“

(السنن الکبریٰ: ۳/۱۱۔ دیکھیے العلل الکبیر: ۱/۴۱۱)

⑦ ”قال ابو عیسیٰ الترمذی فی کتاب العلل۔“

(السنن الکبریٰ: ۴/۸۸۔ مطبوع العلل الکبیر میں یہ قول نہیں مل سکا)

⑧ ”ورأیت فی کتاب العلل لابی عیسیٰ الترمذی۔“

(السنن الکبریٰ: ۵/۳۲۴، ۳۲۵۔ دیکھیے العلل الکبیر: ۱/۵۰۰)

⑨ ”قال ابو عیسیٰ الترمذی رحمہ اللہ فی کتاب العلل۔“

(السنن الکبریٰ: ۷/۱۰۸، ۱۰۹۔ دیکھیے العلل الکبیر: ۱/۴۳۰، ۴۲۹)

⑩ ”ذكر ابو عیسیٰ الترمذی فی کتاب العلل۔“

(السنن الکبریٰ: ۸/۴۳۔ دیکھیے العلل الکبیر: ۲/۵۸۷)

تلك عشرة كاملة

یہ اقوال صرف السنن الکبریٰ سے نقل کیے گئے ہیں۔ امام بیہقی نے اپنی دیگر تصنیفات میں جو اقوال ذکر کیے ہیں وہ ان پر متزاوہ ہیں۔

شیخ زبیر علی زئی رحمہ اللہ رقم طراز ہیں:

”امام بیہقی وغیرہ اکابر علماء نے امام بخاری کی کتاب القراءة

سے استدلال کیا ہے جو اس کی دلیل ہے کہ وہ اسے امام

بخاری کی تصنیف کردہ کتاب ہی سمجھتے ہیں۔“

(مقدمہ نصر الباری، ص: ۱۹)

① حافظ ابن عبد البر (وفات ۴۶۲ھ):

انھوں نے امام بخاری کا قول نقل کیا ہے۔ (اتمہید: ۱/۳۳)

② حافظ ابن عساکر (وفات ۵۷۱ھ):

انھوں نے اپنی سند سے امام بخاری کی جرح بہ واسطہ امام ترمذی نقل کی ہے۔ (تاریخ دمشق: ۱۹/۱۲۴) جو العلل الکبیر (۲/۹۵۲، ۹۵۳) میں موجود ہے۔

حافظ ذہبی نے صراحت کی ہے کہ امام ترمذی نے یہ قول ”العلل“

میں ذکر کیا ہے۔ (میزان الاعتدال: ۲/۸۲)

نیز ملاحظہ ہو: نور العینین (ص: ۱۳۸)، القول المتین (ص: ۲۴۰)

③ ابوطالب القاضی (وفات ۵۸۵ھ):

انھوں نے العلل الکبیر کو جامع ترمذی کی ترتیب پر مرتب کیا ہے۔

انہی کی ترتیب شدہ کتاب مطبوع ہے۔

④ امام ابن الجوزی (وفات ۵۹۷ھ):

انھوں نے ایک حدیث کی تصحیح پر امام علی بن مدینی اور امام بخاری

کی رائے بہ واسطہ امام ترمذی نقل کی ہے۔

(التحقیق لابن الجوزی: ۲/۹۳، حدیث: ۱۱۰۳)

امام علی بن المدینی کا قول جامع ترمذی (رقم: ۷۷۴) میں ہے۔

الحديث. " (۳/ ۱۱۲). جب کہ العلل الكبير
(۳۶۶/۱) میں "هو رجل مجهول" ہے
⑩ "وحكى الترمذی عن البخاری."

(۳/ ۵۵۲). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۲۸۸)

⑪ "وذكر ابو عيسى الترمذی هذا الحديث
فی کتاب العلل. " (۳/ ۶۰۲، ۶۰۳). دیکھیے
العلل الكبير: (۲/ ۹۵۵، ۹۵۴)

⑫ "ذكر ذلك الترمذی عنه فی (علله)."

(۴/ ۹۸). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۱۸۷)

⑬ "هذا ما ذكر الترمذی عن البخاری فی
کتاب العلل. " (۴/ ۵۷۷). دیکھیے العلل الكبير:
(۲/ ۶۶۶)

⑭ "قال الترمذی فی کتاب العلل."

(۵/ ۵۶). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۳۰۸، ۳۰۷)

⑮ "ذكر ذلك فی کتاب العلل."

(۵/ ۱۳۰). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۱۲۵)

⑯ "وهو علل الترمذی."

(۵/ ۱۳۳). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۱۲۵)

⑰ "وذكر الترمذی فی علله."

(۵/ ۲۲۵). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۱۴۳)

⑱ "وقال فی العلل."

(۵/ ۲۶۸، ۲۶۷). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۱۸۴)

⑲ "قال فی کتاب العلل."

(۵/ ۳۸۵). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۷۱۸)

(باقی آئندہ)

امام بخاری کا قول العلل الكبير (۱/ ۳۶۲) میں ہے۔ امام ابن المدینی
نے حضرت شدا اور جناب ثوبان رضی اللہ عنہما کی حدیث کو صحیح کہا ہے۔
(العلل الكبير: ۱/ ۳۶۲)

① امام ابن القطان الفاسی (وفات ۶۲۸ھ):

ان کی معروف کتاب بیان الوهم والایهام الواقعیین
فی کتاب الاحکام سے متعدد حوالے پیش خدمت ہیں:

① "وقد ذكر الترمذی فی کتاب العلل أنه
سأل البخاری عن هذا الحديث نفسه."

(۲/ ۴۰). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۳۸۸)

② "هو ما ذكر الترمذی عنه فی کتاب
العلل. " (۲/ ۲۶۰). ازال بعد امام ابن القطان نے
امام بخاری وغیرہ کے قول کی توضیح کی۔ دیکھیے العلل الكبير:
(۱/ ۲۸۸)

③ "قال الترمذی فی کتاب العلل."

(۲/ ۳۸۲). العلل الكبير میں یہ قول نہیں مل سکا

④ "ذكر ذلك فی کتاب العلل. " (۲/ ۳۸۸)

(دیکھیے العلل الكبير: ۱/ ۳۰۸)

⑤ "ذكره الترمذی فی کتاب العلل"

(۲/ ۳۹۰). یہ قول العلل الكبير میں نہیں مل سکا

⑥ "والترمذی قد ذكر فی کتاب العلل."

(۲/ ۴۳۹). دیکھیے العلل الكبير: (۱/ ۴۷۹)

⑦ "وقال الترمذی فی (علله). " (۲/ ۴۴۱)

(دیکھیے العلل الكبير: ۱/ ۱۳۷)

⑧ "قاله الترمذی فی (علله). " (۳/ ۳۲۹)

(دیکھیے العلل الكبير: ۱/ ۱۹۴)

⑨ "وقد ذكر الترمذی عن البخاری أنه منكر

سند کتاب اور منہج محدثین

محمد خبیب احمد (ادارہ علوم اشریہ، فیصل آباد)

④ امام ابن المواق (وفات ۶۳۲ھ):

ان کی معروف کتاب کا نام ہے: ”بغیۃ النقاد النقلة فیما
أخل به کتاب ”البيان“ وأغفله أو ألم به فما تممه
ولا کمله“

یہ کتاب ”بيان الوهم والابهام“ لابن القطان کا مکملہ
ہے، جیسا کہ نام سے واضح ہوتا ہے۔

① ”خرجه الترمذی فی کتاب العلل.“

(بغیۃ النقاد النقلة: ۲/۳۹۵۔ دیکھیے العلل

الکبیر: ۱/۳۲۶)

② ”وہكذا ذکر ابو عيسى الترمذی عن
البخاری فی العلل.“ (بغیۃ النقاد النقلة:

۲/۱۸۰-۱۸۱۔ دیکھیے العلل الکبیر:

۱/۲۸۹، ۲۹۰)

③ ”وإنما وقع بهذا اللفظ عند الترمذی فی

العلل.“ (بغیۃ النقاد النقلة: ۲/۲۵)

یہ قول العلل الکبیر میں نہیں ملا۔ اس مقام پر ڈاکٹر محمد خورشانی رقم

طراز ہیں:

”یہ حدیث امام ترمذی کی مطبوعہ دونوں علل (کبیر، صغیر)

میں نہیں۔ نہ ان کی الجامع الصحیح (سنن ترمذی)

میں ہے۔ ان دونوں کتب میں اس حدیث کا عدم وجود امام

ترمذی سے روایات کے مختلف ہونے کا سبب ہو سکتا ہے۔

یا پھر وہ العلل الکبیر میں موجود تھی مگر ابوطالب قاضی نے اپنی

کتاب میں اسے مرتب نہیں کیا۔“

(خاشیہ تحقیق بغیۃ النقاد النقلة: ۲/۲۵)

④ ”فأورد الحديث أيضا من علل

الترمذی.“ (بغیۃ النقاد النقلة: ۲/۱۳۲۔ یہ

قول العلل الکبیر میں نہیں ملا)

⑤ امام نووی (وفات ۶۷۶ھ):

① ”وقال الترمذی فی کتاب العلل.“

(المجموع شرح المہذب: ۲/۳۵)

② (المجموع: ۳/۵۳)

③ (المجموع: ۵/۱۶، ۴۱۷، ۴۵۳)

④ ”ونقل البيهقي عن الترمذی یعنی من

کتاب العلل له.“ (المجموع: ۹/۲۵۵)

امام نووی کے اس بابت دیگر اقوال ان کی کتاب خلاصۃ

الاحکام وغیرہ میں دیکھے جاسکتے ہیں۔

⑤ امام ابن دقیق العید (وفات ۷۰۲ھ):

موصوف نے اپنی کتاب ”الامام فی معرفۃ احادیث

الاحکام“ میں تین مقامات پر کتاب العلل للترمذی سے مختلف

عبارتیں نقل کی ہیں۔ اور کتاب کے نام کی صراحت بھی کی ہے۔

(الامام: ۱/۱۰۹، ۱۱۱، ۲۰/۶۵)

علامہ ابن دقیق العید نے متعدد مقامات پر امام بیہقی کے ایسے

اقوال نقل کیے ہیں جن میں العلل الکبیر للترمذی سے امام

بیہقی نے متعدد نصوص ذکر کی ہیں۔

(الامام: ۱/۱۵۸، ۱۶۰، ۳۷۴، ۵۷۹، ۲/۱۶۶، ۱۸۷، ۲۲۲، ۳۶۶، ۳۸۱، ۴۹۹، ۵۵۱)
اسی طرح ایک مقام پر امام ابن القطان الفاسی کی عبارت نقل کی ہے جس میں العلل الکبیر کا حوالہ مذکور ہے۔

(الامام: ۳/۳۴۳)
علاوہ ازیں امام بخاری کے متعدد اقوال بہ واسطہ امام ترمذی نقل کیے ہیں۔ یا پھر بدون نسبت ہی ذکر کیے ہیں۔ (الامام: ۱/۹۸، ۱۰۴، ۱۰۵، ۵۰۷، ۲/۵۵، ۱۶۷، ۱۹۰، ۳۷۷، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۲۲، ۳۳۰، ۳۱۰)

نوٹ: ”الامام“ کا ابتدائی حصہ (مخطوط کی جداول) مطبوع ہے۔ اگر پوری کتاب سے ایسے حوالے تلاش کیے جاتے تو یقیناً ان کی تعداد میں خاطر خواہ اضافہ ہو جائے گا۔

(۱۰) امام مزنی (وفات ۷۷۷ھ):
امام صاحب رقم طراز ہیں:

”کتاب العلل للترمذی اس کتاب کے علاوہ ہے جو امام ترمذی نے جامع ترمذی کے آخر میں ذکر کی ہے۔“

(مقدمة تہذیب الکمال: ۱/۲۸)
(۱۱) امام ابن عبد البہادی (وفات ۷۷۷ھ):

انھوں نے اپنی کتاب ”تنقیح التحقيق فی احادیث التعلیق“ میں چھ مقامات پر کتاب العلل کو امام ترمذی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۱/۱۰۴، ۲۰۲، ۲۷۷، ۱۷۱، ۲۲۱، ۳۲۱)

اسی طرح انھوں نے امام بیہقی کی وہ عبارتیں نقل کی ہیں جن میں العلل الکبیر کا حوالہ موجود ہے۔ (۱/۳۳، ۳۵، ۲۰۵، ۲۷۷)

اسی طرح متعدد مقامات پر امام ترمذی کی امام بخاری سے روایت نقل کی ہے، یعنی جن پر امام بخاری نے تبصرہ کیا ہے۔

(۱/۲۰، ۱۵۱، ۹۰، ۱۳۱، ۱۸۹، ۲۰۳، ۳۲۳، ۳۸۷)
حافظ ابن عبد البہادی نے العلل الکبیر کی متعدد نصوص بالواسطہ اور

بالواسطہ نقل کی ہیں۔ (تعليقة على العلل لابن أبي حاتم: ۳۶، ۴۷، ۴۸، ۶۰، ۱۲۱، ۱۳۳ وغیرہ۔ المحرر فی الحديث: ۱/۲۹۵ ح: ۴۹۱)

حافظ ذہبی (وفات ۷۷۸ھ):

انھوں نے متعدد مقامات پر صراحت کی ہے کہ امام ترمذی نے کتاب العلل میں فرمایا ہے۔ (سیر اعلام النبلاء: ۶/۱۲۱، میزان الاعتدال: ۲/۸۴، ۳/۷۷، المغنی: ۲/۳۳۳، رقم: ۴۱۲۲، تہذیب التہذیب: ۱/۱۰۹، انقل عن المزنی)
حافظ ذہبی کا بے جا اندیشہ:

حافظ ذہبی لکھتے ہیں:
”امام ترمذی نے امام بخاری سے نقل کیا: میں نے احمد، علی، اسحاق، ابو عبید اور عام اصحاب کو عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ کی حدیث سے استدلال کرتے ہوئے دیکھا ہے۔ انھیں مسلمانوں میں سے کسی نے ترک نہیں کیا۔ ان کے بعد کون ہوئے ہیں؟ (جو ان کی روایت ترک کرتے ہیں!) میں کہتا ہوں: امام بخاری سے ان الفاظ کا صدور مجھے بعید از امکان دکھائی دیتا ہے۔ اندیشہ ہے کہ ابو یسٰی (امام ترمذی) کو وہم ہوا ہو۔ ورنہ امام بخاری عمرو کی طرف مائل نہیں ہوئے۔ آپ کا امام بخاری کے اس قول ”ان کے بعد کون ہوتے ہیں؟“ کے بارے میں کیا خیال ہے؟ پھر انھوں نے عمرو سے استدلالاً اور متابعتاً روایت بھی نہیں لی۔“ (سیر اعلام النبلاء: ۵/۱۶۷)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ کا یہ خدشہ درست نہیں کہ امام ترمذی کو غلطی لگی ہے، کیوں کہ التاریخ الکبیر للبخاری (۳۲۲، ۳۲۳) میں یوں عبارت ہے:

”قال البخاری: ورأيت أحمد بن حنبل وعلى بن عبد الله والحَمِيد وإسحاق بن“

اسعاف المبطل برجال الموطأ للسيوطي، ص: ۸۳،
رقم: ۲۰۰، ثذرات الذهب: ۱/۱۵۵ نقلًا عن
المغني للذهبي)

اس لیے معلوم یہی ہوتا ہے کہ امام بخاری نے کبھی امام حمیدی کا
نام ذکر کیا اور کبھی امام ابو عبیدہ کا۔

باقی رہا معاملہ حافظ ذہبی کا امام ترمذی پر نقد کرنا تو وہ درست
نہیں۔ علماء کے ہاں یہ معروف ہے کہ کتنے ایسے راوی جو امام، ثقہ اور
ثبت ہیں مگر امام بخاری ان سے روایت نہیں لیتے، جیسے امام شافعی اور
امام ابو داؤد وغیرہ ہیں۔ امام صاحب نے کسی جرح کی وجہ سے ان کی
روایت ترک نہیں کی، بلکہ عالی سند یا دیگر خصائص اسناد ہی کی بنا پر
دوسرے راویوں کی روایت کو ترجیح دی ہے، بلکہ محدثین تو اعلیٰ سند کے
حصول پر ضعیف راویوں کی روایت بھی ذکر کر دیتے ہیں۔

(۱۳) حافظ ابن تیمیہ (وفات ۷۲۸ھ):

انھوں نے حدیث ((أفطر الحاجم والمحجوم))
کے تحت امام بخاری کی تصحیح بہ واسطہ امام ترمذی نقل کی ہے۔ (مجموع
الفتاویٰ: ۲۵/۲۵۵۔ یہ تصحیح العلل الکبیر: ۱/۳۶۲۰۳۶۳ میں موجود
ہے)

(۱۴) امام ابن القیم (وفات ۷۵۱ھ):

موصوف نے کئی مقامات پر بالصرحت کتاب العلل للترمذی
سے مختلف اقوال نقل کیے ہیں۔ (تہذیب سنن ابی داؤد:
۱/۲۲، ۱۱۰، ۱۳۴، زاد المعاد: ۲/۲۷۶، ۲۸۵،
إغاثة اللفغان: ۱/۴۷۷، إعلام الموقعین:
۲/۲۵۴، ۳/۴۲، الطرق الحکمیة، ص: ۳۰۶)

(۱۵) حافظ علائی (وفات ۷۶۱ھ):

(جامع التحصیل، ص: ۱۲۸، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۷۶، ۲۳۱)

(۱۶) علامہ مغلطائی (وفات ۷۶۲ھ):

الإكمال للمغلطائی: ۱/۳۱۶،

ابراہیم یحتجون بحديث عمرو بن شعيب
عن أبيه.

یہاں یہ بات محل بحث ہے کہ امام بخاری نے امام احمد، امام ابن
مدینی، امام ابن راہویہ کے ساتھ چوتھا نام کس محدث کا ذکر کیا ہے،
امام حمیدی کا یا امام ابو عبیدہ قاسم بن سلام کا؟

التاریخ الکبیر کے محمولہ مقام پر ”الحمد“ غلط ہے۔ صحیح الحمیدی
ہے۔ التاریخ الکبیر (۶/۳۴۲) المكتبة الشاملة کے
ایڈیشن، جو محمود خلیل کے حواشی کے ساتھ مطبوع ہے، میں صحیح طور پر
واقع ہے۔

حافظ ابن عساکر نے تاریخ دمشق (۷۶/۸۷) میں التاریخ الکبیر
کے راوی (محمد بن سہل) سے ”الحمدی“ نقل کیا ہے۔ حافظ عقیلی نے
”الحمدی“ نقل کیا ہے۔ (الضعفاء الکبیر: ۳/۲۷۴)

حافظ ذہبی نے علل الترمذی الکبیر سے یہی نقل کیا ہے۔ (میزان
الاعتدال: ۳/۲۶۴، ترتیب العلل الکبیر:

۱/۳۲۵-۳۲۶، رقم: ۱۰۷، ماجاء فی صدقة الفطر)
امام بخاری سے احمد بن تیم بن عباد نے بھی اسی طرح نقل

کیا ہے۔ (سنن الدارقطنی: ۳/۵۱۔ دوسرا نسخہ:
۲/۶۴۹، رقم: ۲۹۶۸، إسناده واه)

اسی طرح امام بخاری سے ابو بکر عبید اللہ بن محمد بن عبد العزیز
العمری نے نقل کیا ہے۔ (طبقات الحنابلة لابن ابی یعلی:
۱/۲۷۲، ۲۷۳)

جب کہ درج ذیل مراجع میں ابو عبیدہ ہے، جو قاسم بن سلام مشہور
محدث ہیں:

(تہذیب الکمال للمزی: ۲۲/۶۹ و ۲۳/۳۶۹ نقلًا

عن القراءة خلف الامام للبخاری، سير اعلام النبلاء:

۵/۱۶۷، بحر الدم لابن عبدلہادی، ص: ۳۲۰، رقم:

۷۶۲ وفيه ابو عبيدة، مغانی الاخيار للعینی: ۲/۳۹۵،

(۲۳) حافظ بوسیری (وفات ۸۴۰ھ):

مصباح الزجاجة: ۱/۱۰۱، ح: ۱۱۱، ج: ۱۶۳، ۱/۱۴۷،
ج: ۳۵۵، ۱/۳۲۰، ج: ۶۵۶، ۱/۳۳۹، ج: ۲۱۔

(۲۴) حافظ سبط ابن الحنجی (وفات ۸۴۱ھ):

التبيين، ص: ۱۲۔

(۲۵) حافظ ابن الترمکاني ۸۴۵ھ:

الجواهر النقي: ۱۰/۷۲، ۱/۳۰۰،
۱۲، ۱۱/۴۔

آخری دونوں حوالے الزامی طور پر ذکر کیے گئے ہیں۔

(۲۶) حافظ ابن حجر (وفات ۸۵۲ھ):

تهذيب التهذيب: ۱/۱۷۸، ۱۹۳، ۲/۱۵۹،
۳/۴۷، ۹۸، ۲۳۸، ۴/۲۷۷، ۵/۸۱، ۶۹،
۱۴۶، التلخيص الحبير: ۱/۱۸۸، رقم: ۲۸۳،
۱/۲۲۵، رقم: ۳۳۶، ۲/۴۸۰، رقم: ۷۷۸،
۲/۵۵۳، رقم: ۹۵۰، ۲/۷۲۱، رقم: ۱۳۰۰،
۲/۷۶۰، رقم: ۱۳۹۷، ۳/۱۰۸۷،
رقم: ۲۱۷۱، ۳/۱۳۷۳، رقم: ۲۹۱۲،
۳/۱۴۰۱، ۱۴۰۲، رقم: ۲۹۵۹، ۳/۱۴۱۵، رقم: ۲۹۸۰،
۵/۲۳۱۹، رقم: ۴۹۲۸، ۴۹۲۹،
۶/۳۲۳۸، رقم: ۶۸۶۰۔

(۲۷) علامہ عینی (وفات ۸۵۵ھ):

عمدة القاری: ۲/۲۵۲، ۳/۱۱۲، ۱۱۵، ۷/۱۳۹، ۹/۱۲۳،
۱۰/۲۶۸، ۳۰۵، ۱۱/۷۷، ۱۳/۲۴۵، ۲۱/۲۳۶۔

(۲۸) حافظ سخاوی (وفات ۹۰۲ھ):

التحفة اللطيفة: ۲/۵۴، ترجمہ: ۱۲۲۷، فتح
المغيث: ۱/۸۵۔

۲/۲۵، ۳/۳۲۰، ۴/۳۲۷، ۶/۱۶۷، ۷/۳۱،

۱۳۷، ۲۲۹، ۲۸۵، إكمال المغلطائي - التراجم
الساقطة: ۲۶۶۔ تلك عشرة كاملة ولدینا مزید۔

(۱۷) علامہ زیلعی (وفات ۷۲ھ):

نصب الراية: ۱/۲۳، ۲/۳۰، ۳/۸۹، ۳۰۹،
۳۱۱، ۳۹۵، ۴/۲۳، ۵/۵۱، ۶/۹۷، ۷/۳۲۰، ۸/۱۹۵،
البيقهي. (دیکھیے العلل الكبير: ۱/۱۹۰)

(۱۸) علامہ زرکشی (وفات ۹۴ھ):

التذكرة في الاحاديث المشتهرة، ص: ۱۶۳،
النكت على مقدمة ابن الصلاح للزرکشی، ص:
۷۱. (دیکھیے العلل الكبير: ۱/۳۳۷)

النكت، ص: ۱۱۸. (العلل الكبير: ۱/۱۸۴ بلفظ
"هذا حديث خطأ")

(۱۹) حافظ ابن رجب (وفات ۹۵ھ):

فتح الباری: ۱/۳۰۱، ۲/۲۰۹، ۳/۴۱۹، ۴/۱۳۲، ۵/۴۰۵، ۶/۲۹۲۔ شرح
علل الترمذی: ۲/۸۵۷۔

(۲۰) حافظ ابن الملقن (وفات ۸۰۲ھ):

البدر المنير: ۲/۴۳۶، ۳/۴۳۱، ۵/۵۶۵، ۵۸۸،
التوضیح: ۱۶/۴۳۱۔ (دیکھیے العلل الكبير: ۱/۵۵۱)

(۲۱) حافظ عراقی (وفات ۸۰۶ھ):

التقييد والإيضاح: ۱/۴۶۷، تقريب الاسانيد
مع شرحه تيسير المجيد: ۲/۳۴۴، نسخة أخرى مع
شرح طرحة الشريب: ۶/۱۱۸، وشرح الجامع
للترمذی به حواله طرحة الشريب: ۶/۱۱۸، ذیل میزان
الاعتدال، ص: ۱۶۹ ترجمہ جابر العلاف۔

(۲۲) حافظ ابو زرعة بن الحافظ العراقي (وفات ۸۲۶ھ):

المدرسين: ۱۰۹، طرح التثريب: ۳/۷۱، ۶/۱۱۸۔

۱۷۶۲، ح: ۲۱۶۷ نقلاً عن الحافظ ابن حجر .
۸۰۱/۱، ح: ۵۳۶ نقلاً عن النيموى ونقل النيموى عن

الزبلى .

(۳۸) محدث احمد شاکر (وفات ۱۳۷۷ھ):

محدث احمد شاکر نے العلل الكبير للترمذی کو گم شدہ کتب
میں سے قرار دیا ہے۔ (مقدمہ تحقیق جامع الترمذی: ۹۰/۱)

(۳۹) علامہ معلى (وفات ۱۳۸۶ھ):

مجموعه رسائل: ۱۳/۲۰، ۳۷۸/۱۱، ۲۳۹-

(۴۰) محدث عبید اللہ رحمانی (وفات ۱۴۰۲ھ):

مرعاة المفاتيح: ۲/۳۳، ۳۴، ۲۱۶، ۵۱۴/۳،

۳۵۸/۲، ۱۱۴/۷ نقلاً عن البيهقي، ۵۵/۵ نقلاً عن

العراقي، ۶/۶۷، ۴۶۸، ۴۶۷/۸، ۱۸۰ نقلاً عن ابن

حجر، ۶/۱۴ نقلاً عن العيني، ۹/۵۵۱ نقلاً عن

المناوى، ۵/۴۷ نقلاً عن الشوكاني .

(۴۱) محدث الباني (وفات ۱۳۲۰ھ):

ارواء الغليل: ۳/۱۰۸، ۴/۶۹، ۵/۲۱۶ نقلاً

عن الزبلى، الضعيفة: ۱۹۷ نقلاً عن

الذهبي، الضعيفة: ۱۳۰۰ نقلاً عن المناوى،

الصحيحة: ۸۹۹ نقلاً عن المناوى .

اس کے بعد جن محققین نے اس کتاب کو امام ترمذی کی طرف

منسوب کیا ہے، ان کا ذکر نہایت طویل ہے۔ اس لیے ہم اس سے اغماض

برتتے ہیں۔ تحقیق الاحادیث پر مشتمل کوئی بھی کتاب اٹھالیں اس میں

العلل الكبير کے متعدد حوالے مل جائیں گے، ان شاء اللہ۔

دوسری دلیل:

امام ترمذی ناقل ہیں:

”قال محمد: ولا أعرف لسفيان الثوري عن

01 رمضان المبارك 1436ھ (886) 19 تا 25 جون 2015ء

(۲۹) حافظ سيوطي (وفات ۹۱۱ھ):

تدريب الراوي: ۲/۳۶۳، النوع: ۶۰-

(۳۰) علامہ علی قاری (وفات ۱۰۱۲ھ):

مرقاۃ المفاتيح: ۳/۲۹۳، ۲۵۳-

(۳۱) علامہ مناوي (وفات ۱۰۳۱ھ):

فيض القدير: ۱/۴۱، ۶۸، ۱۱۹، ۲۱۳، ۲۲۷، ۲۶۷، ۳۲۱، ۵۵۵،

۲/۵۵۸، ۲۶۰، ۲۹۳، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸

- ① شیخ عبداللہ بن یوسف الجدید .
(تحریر علوم الحدیث: ۲/ ۹۷۳-۹۷۵)
② شیخ حمزہ عبداللہ الملیاری .
(الموازنة بين المتقدمين والمتأخرين، ص: ۲۷۵)
③ ڈاکٹر ابوبکر اکافی۔ (منہج الامام البخاری، ص: ۲۰۷)
④ شیخ عبداللہ بن عبدالرحمان السعد .
(تقديم منہج المتقدمین، ص: ۳۷)
⑤ شیخ مسفر بن غرم اللہ الدمینی .
(التدلیس فی الحدیث، ص: ۱۱۷، ۲۶۵)
⑥ شیخ محمد بن طلعت۔ (معجم المدلسین: ۳۹ نقلًا عن
الشیخ جدید و ص: ۲۰۶)
⑦ شیخ صالح بن سعید عمار الجزائری۔ (التدلیس، ص: ۱۳۹)
⑧ شیخ عدنان علی الخضر۔ (الموازنة بين منهج الحنفية
ومنہج المحدثین فی قبول الاحادیث
وردھا، ص: ۳۳۳)
⑨ شیخ محمد بن عبداللہ غبان الصبحی .
(فتنة مقتل عثمان بن عفان: ۲/ ۸۸۵)
⑩ اخی ومحبی الکریم ابن بشیر الحسینوی الاثری
الباکستانی . (موسوعة المدلسین، ص: ۵۵، ۵۶)
تیسری دلیل: علل اور جامع ترمذی میں امام بخاری کے اقوال کا موازنہ
العلل الکبیر کا سرسری نظر سے مطالعہ اور جامع ترمذی سے تقابل
کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ امام بخاری کے اکثر اقوال ان دونوں کتب
میں یکساں ہیں، بلکہ بعض مقامات پر الفاظ بھی ایک جیسے ہیں، ملاحظہ ہو:
① العلل الکبیر (۱/ ۱۰۱، ۱۰۰)۔ (ترمذی: ۱۷)
② العلل الکبیر (۱/ ۱۰۶)۔ (ترمذی: ۲۲)

- حبيب بن أبی ثابت ولا عن سلمة بن كهيل
ولا عن منصور، وذكر مشايخ كثيرة.
لأعرف لسفيان عن هؤلاء تدليسا، ما أقل
تدليسه! (ترتيب العلل الكبير: ۲/ ۹۶۶)
”امام بخاری نے فرمایا: میں سفیان ثوری کی حبیب بن ابی
ثابت، سلمہ بن کھیل اور منصور سے اور دیگر مشائخ سے
تدلیس کرنا نہیں جانتا۔ ان کی تدلیس کتنی ہی کم ہے!“
امام بخاری کا یہ قول درج ذیل محدثین اور محققین نے ذکر کیا ہے۔
کسی نے اس قول یا اس کے مصدر (العلل الکبیر) کی نفی نہیں کی۔
حالانکہ سبھی کا بنیادی مرجع یہی کتاب ہے:
① حافظ ابن عبدالبر۔ (التمهيد: ۱/ ۳۵)
② حافظ علانی۔ (جامع التحصيل، ص: ۱۳۰)
③ حافظ ابن رجب۔ (شرح علل الترمذی: ۲/ ۸۵۷)
④ حافظ ابو زرعہ عراقی۔ (المدلسین، ص: ۱۰۹)
⑤ حافظ سبط ابن العجمی۔ (التبيين، ص: ۱۲)
⑥ حافظ ابن حجر۔ (اللت: ۲/ ۶۳۱)
⑦ حافظ سخاوی۔ (فتح المغیث: ۱/ ۲۱۹)
⑧ ذہبی عصر علامہ معلی۔ (مختص طبقات المدلسین، ص: ۲۶۷،
مجموع الرسائل الحديثية: ۱۰/ ۲۶۷ الرسالة العاشرة)
⑨ سید محبت اللہ شاہ راشدی۔ (مقالات راشدیہ: ۱/ ۳۲۵)
⑩ علامہ ابو عبیدہ مشہور بن حسن۔ (بهجة المنتفع، ص: ۳۸۵)
⑪ ڈاکٹر خالد بن منصور الدریس۔
(الحديث الحسن لذاته وغيره: ۱/ ۴۷۲-۴۷۳)
⑫ شیخ ابراہیم بن عبداللہ اللاحم۔ (الاتصال والانقطاع، ص: ۳۲۱)
⑬ شیخ حماد انصاری۔ (التدلیس والمدلسون: ۳، ۱۰)

یہ یعنی سن و عن امام بخاری کی اپنی کتب میں موجود ہیں۔ صرف تین مثالیں پیش خدمت ہیں:

۱: عامر بن اسامہ بن عمیر الہندی۔ (العلل الکبیر: ۹۵۸/۲، ترمذی: ۲۱۳۷) اور تقابل کیجیے: (التاریخ الکبیر للبخاری: ۳۶۹/۳ ترجمہ: ۱۲۵۱، التاريخ الأوسط: ۵۹/۳، رقم: ۱۰۱)

۲: ابو یحیٰ شمعون صاحب النبی ﷺ۔ (العلل الکبیر: ۹۶۰/۲) اور ملاحظہ فرمائیے: (التاریخ الکبیر: ۲۶۴/۲، التاريخ الأوسط: ۷۲۰/۱)

۳: ابو الخلیل صالح بن ابی مریم۔ (العلل الکبیر: ۹۶۱/۲، ترمذی: ۱۱۳۲، ۳۰۱۷) اور دیکھیے: (التاریخ الکبیر: ۲۸۹/۲) نیز دیکھیے اسی مقالے میں ذیلی عنوان ”حافظ ذہبی کا بے جا اندیشہ“

چھٹی دلیل:

کتاب کے مخطوط پر درج ذیل عبارت موجود ہے:

”کتاب فیہ علل الترمذی الکبیر، رتبہ علی

کتب الجامع ابو طالب القاضی۔“

”اس کتاب میں علل الترمذی الکبیر ہے۔ اسے جامع

(ترمذی) کی ترتیب پر ابو طالب قاضی نے مرتب کیا ہے۔“

جیسا کہ مخطوط کی نقل سے عیاں ہے۔

(تحقیق کتاب العلل: ۶۷/۱)

نیز ابو طالب قاضی نے بھی صراحت کی ہے کہ میں نے ابو عیسیٰ الترمذی کی کتاب العلل کو جامع ترمذی کی ترتیب کے مطابق ڈھالا

ہے۔ (مقدمہ ترتیب: ۷۳/۱)

ساتویں دلیل:

جو کتب جعلی، وضعی اور جھوٹی ہیں محدثین نے ان کی قلعی کھول دی

④ العلل الکبیر (۱۱۰/۱)۔ (ترمذی: ۲۵)

⑤ العلل الکبیر (۱۱۵/۱)۔ (ترمذی: ۳۱)

⑥ العلل الکبیر (۱۶۰/۱)۔ (ترمذی: ۸۳)

چوتھی دلیل: امام ترمذی کے اقوال کا باہمی موازنہ:

سنن ترمذی اور العلل الکبیر چونکہ امام ترمذی کی تصانیف ہیں یہ اس وجہ اسلوب بیان بھی ایک جیسا ہے۔ البتہ فرق اتنا ضرور ہے کہ ترمذی میں اجمال ہے تو العلل میں تفصیل۔ بالخصوص علل کے حوالے سے العلل الکبیر میں زیادہ وضاحت ہے کیوں کہ یہ کتاب اس فن پر لکھی گئی ہے اور ترمذی میں اصل سنن ہیں۔

اور کبھی دونوں کی عبارات میں یکسانیت ہوتی ہے۔

معلوم ہی ہے کہ سنن، العلل الکبیر اور العلل الصغیر تینوں مستقل کتب ہیں۔ ان میں ایسے فوائد بھی ہیں جو صرف کسی ایک ہی کتاب کی زینت ہیں۔

ہمارے سامنے کوئی ایسی مثال نہیں گزری جس سے معلوم ہو کہ امام ترمذی کی رائے یہاں متضاد ہے، یعنی جامع ترمذی اور العلل الکبیر میں۔ ان دونوں کتب میں امام ترمذی کے باہمی اقوال کا موازنہ حاضر ہے:

① العلل الکبیر (۸۱/۱)۔ (ترمذی: ۳)

② العلل الکبیر (۹۳/۱)۔ (ترمذی: ۱۳)

③ العلل الکبیر (۱۰۱/۱)۔ (ترمذی: ۱۷)

④ العلل الکبیر (۱۱۲/۱)۔ (ترمذی: ۲۵)

⑤ العلل الکبیر (۱۵۲/۱)۔ (ترمذی: ۸۱)

یہ صرف پانچ مثالیں ہیں، کئی مثالیں اور بھی پیش کی جاسکتی ہیں۔

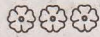
پانچویں دلیل: العلل الکبیر اور امام بخاری کی کتب:

امام ترمذی نے امام بخاری کے جو اقوال اپنی کتاب میں ذکر کیے

یہ گویا اس کی صحت پر اجماع ہے۔
نویں دلیل:

مولانا حافظ زبیر علی زئی رحمہ اللہ رقم طراز ہیں:
”صحت کتاب: روایات وغیرہ کے صحیح ہونے کا علمی معیار یہ ہے کہ اولاً: جن کتابوں میں یہ روایات درج ہیں ان کے مصنفین بہ ذات خود ثقہ اور معتبر ہوں۔
ثانیاً: ان کتابوں کا مصنفین تک انتساب بالتواتر یا بہ سند صحیح ہو۔ کتاب کے دیگر نسخوں کو بھی مد نظر رکھا جائے۔
ثالثاً: ان مصنفین کی بیان کردہ اسانید، اقوال اور روایات بہ سند صحیح و متصل ہو اور علت قاعدہ سے خالی ہوں۔“
(مقدمہ نور العینین، ص: ۶۱، ۶۲۔ طبع اکتوبر ۲۰۱۱ء)
ان کے اس کلام کے پیش نظر ہم یہ کہیں گے کہ علل الترمذی الکبیر کا انتساب ”بالتواتر“ ثابت ہے۔ لہذا اس کا انکار درست نہیں۔
ہماری معلومات کے مطابق کسی محدث اور محقق نے اس کتاب کا انکار نہیں کیا۔ جو لوگ اس کی نسبت میں شک میں مبتلا ہیں، انہیں غور کرنا چاہیے کہ کہیں وہ حدیث اور مصطلح الحدیث کی خدمت کی آڑ میں اس فن کے انہدام کی طرف تو قدم نہیں بڑھا رہے۔ واللہ المستعان وعلیہ التکلیان۔

نوٹ: علل الترمذی الکبیر کے علاوہ دیگر ایسی کتب ہمارے مقالے کے ”حصہ دوم“ میں آئیں گی، ان شاء اللہ العزیز۔

دعائے مغفرت

حمید اللہ خان عزیز ایڈیٹر مجلہ تفہیم الاسلام احمد پور شرقیہ کے برادر
نسبتی تنویر شہزاد مظفر گڑھ میں ۹ جون منگل کو وفات پا گئے۔ ان اللہ وانا الیہ
راجعون۔ قارئین سے دعائے مغفرت کی درخواست ہے۔
(ادارہ تفہیم الاسلام)

ہے۔ وہ ان سے بے خبر نہیں رہے۔ ماضی قریب میں جب مبتدیین نے مصنف عبدالرزاق کا خود ساختہ جز شائع کیا تو اہل توحید نے ان کی خوب خوب خبر لی۔ پوری دنیا میں تعاقب کا ایک سیلاب اٹھ آیا۔ ناشرین کے لیے منہ چھپانا مشکل ہو گیا۔ صرف پاکستان ہی میں چار علماء نے اس کا رد لکھا۔ جن میں استاذ ارشاد الحق اثری رحمہ اللہ، حافظ زبیر علی زئی، مولانا یحییٰ گوندلوی رحمہ اللہ اور مولانا محمد داود ارشد رحمہ اللہ شامل ہیں۔ یہ مقالے ”جعلی جزء کی کہانی اور علمائے ربانی“ کے نام سے مکتبہ اسلامیہ (لاہور، فیصل آباد) سے شائع ہو چکے ہیں۔

کتب تو ایک طرف رہیں، محدثین تو احادیث کے الفاظ میں کمی و بیشی برداشت نہیں کرتے۔ دوستوں نے جب منداہی عوانہ، مصنف ابن ابی شیبہ، سنن ابی داود اور المستدرک للحاکم میں جزوی تحریفات کی جو سعی نامشکور کی، وہ کسی سے مخفی نہیں۔ اہل حق نے ان کا بروقت تعاقب کیا اور ترکی بہ ترکی جواب دیا۔ (ملاحظہ کیجیے: کتب حذر منها علماء لابی عبیدہ مشہور بن حسن، الردود لبکر بن عبداللہ ابی زید، زوابع فی وجہ السنۃ قدیما وحديثا لصلاح الدین مقبول احمد)
ان کا اور ان کے علاوہ دیگر اہل علم کا علل الترمذی پر نقد نہ کرنا اس کے معتبر ہونے کی دلیل ہے۔

آٹھویں دلیل:

کتاب العلل دلچسپ قصوں یا افسانوں پر مشتمل کتاب نہیں بلکہ علل الحدیث اور رجال کی معرفت پر مبنی تصنیف ہے جس سے استفادہ اہل علم و محدثین کا وظیفہ ہے۔ محدثین عوامی کتب کے بارے میں شاید نرم رویہ اختیار کر لیں مگر وہ فن جرح و تعدیل سے متعلق کتب میں نہایت احتیاط برتتے ہیں۔ اس کے باوجود کسی نے اس کتاب کی نسبت میں شک نہیں کیا۔

امام بیہقی سے لے کر ہنوز یہ کتاب علماء اور محققین کا مرجع رہی ہے،